

***Mechanisms of meaning construction in Attar language from
Langacker's grammatical point of view (case study: idioms)***

Zeinab Akbari¹, Arsalan Golfam²

Received:30/1/2025 Review:1/5/2025 Accepted: 8/6/2025

Abstract

This study aims to examine the cognitive mechanisms involved in the production and comprehension of idiomatic expressions in Attar's anecdotes and to explain how the unconventional interpretation of these idioms serves mystical meaning-making. Using an analytical-applied approach and Langacker's cognitive grammar framework, particularly the concept of "current discourse space" and principles of "semantic decomposability and compositionality", idioms in selected works of Attar were qualitatively analyzed. The findings indicate that the process of creative meaning-making of idioms in Attar's mystical language can be described in a four-layer conceptual model: input layer, cognitive mechanisms layer, processing layer, and output and feedback layer. Unlike the traditional rhetorical approach, Attar simultaneously utilizes both literal and figurative aspects of idioms and purposefully deviates from the speaker's intended context to engage in creative meaning-making. This innovative interpretation is based on various cognitive mechanisms such as conceptual metaphor and metonymy, profile shifting, and conceptual blending. The functions of this approach can be examined at three levels: critiquing prevalent discourses, expressing complex mystical concepts in simple language, and creating wonder in the audience. This research demonstrates that a cognitive approach can contribute to a deeper understanding of the relationship between language, thought, and mystical experience in classical Persian texts and open new horizons in linguistic studies of mystical texts.

Keywords: *cognitive grammar, Langacker's current discourse space theory, mystical language, idiom.*

1. Corresponding author, Postdoc researcher of Persian language and literature, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran z_akbari@modares.ac.ir
orcid id: 0000-0003-2474-690X

2. Associated Professor of Linguistics, Departement of Linguistics, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran.

golfamar@modares.ac.ir

orcid id: 0000-0002-9402-9079

1. Introduction

Sufi's encounter with linguistic phenomena is like his encounter with the dynamic and creative world. Instead of considering the real world as an object as a subject and without any dynamic interaction, the Sufi simply tries to acquire the desired object, which is an involuntary, passive and forcedly programmed phenomenon, and in this way, a meaningful To discover the predetermined, he considers the world as having authority and will, that is, a subject that can enter into a dynamic interaction with it so that meaningfulness occurs in a process. Constructive interaction reveals the meaning at the moment of interaction and application, instead of assuming pre-known meanings and values. Therefore, meaning and value are no longer achieved in a closed system, but the result and vector of a dynamic process.

Corresponding to these two encounters, in linguistics there are two approaches to the construction and understanding of meaning: a) formal approaches to meaning, which by assuming the principle of compositionality, the meaning of each sentence is a result of the meaning of the words in the sentence and He knows how to arrange them grammatically. Based on this principle, the listener receives the semantic meaning of each sentence with the help of two mechanisms, lexical access and parsing, from the context-independent meaning of each word and grammatical features. Any additional meaning, such as what the listener can infer from the utterance of a particular sentence in a given context, belongs to the field of pragmatics. On the other hand, in the constructivist accounts or application-based approach, the construction of meaning is a dynamic process, and words and grammatical constructions are only partial and minimal guidelines on which completely complex cognitive processes operate. and leads to rich and detailed conceptualization. From this point of view, meaning is a process, not a separate thing that can be packaged by language, and the meaning of a part of speech does not exist in its words at all (Turner, 1991: p206). Based on this, background knowledge and contextual information is a guide for constructing meaning.

One of the problematic linguistic phenomena for the hybrid approach are "idiomatic expressions" which are considered inseparable categories and their meaning cannot be derived from the semantic coexistence of the constituent structures. They concluded. While according to the traditional point of view, the meaning of an idiom should be written in a conventional and frozen form in the mental vocabulary, just as the meaning of the words is mentioned in the dictionary, the creative linguistic behavior of the mystics when faced

with ironic expressions shows that people with paying attention to the content of the ongoing discourse, the existing knowledge of the context and their understanding of the goals of the speaker, the listener and other audiences, make the meanings of these phrases online.

Research Question(s)

Based on this, the current research seeks to answer these questions: 1) Which cognitive mechanisms is the process of producing and understanding compound language phrases in Attar's stories? 2) How does the unorthodox reading of ironic expressions in Attar language lead to mystical meaning creation? 3) What is the relationship between the linguistic behavior of mystics in the face of ironic expressions with the stylistics of mystical language and mystical worldview? The hypotheses of the research are respectively 1) Langaker's cognitive grammar, due to the attention to the two semiotic and interactional roles of language in the form of twins in language processing, can solve the complex cognitive processes that occur in the process of understanding and The construction of compound language phrases is used to explain; 2) Attar, along with mystical anecdotes and relying on some cognitive mechanisms, has turned ironic phrases into a rich channel for meaning creation; 3) The cognitive analysis of the Sufi linguistic heritage and the process of conceptualization of lexical units in mystical stories, due to the lack of access to the mystic's lived experience, provides a scientific possibility for the precise knowledge of mystical insight.

2. Literature Review

2-1. Cognitive grammar

The cognitive approach to grammar with regard to the two key functions of language, i.e. the symbolic role and the interactional role, includes two central foundations: the "symbolic" perspective and the "utilitarian" perspective. According to the first point of view, order is inherently symbolic and the fundamental unit in the study of order is the form-meaning pair or symbolic structure. Each symbolic unit (Σ) is a bipolar construction, based on the connection of the semantic pole (s) and the phonetic pole (p). The command deals with how these elements join together and form compound sentences. Although the idea of the bipolar structure of the linguistic unit is rooted in the theory of bisaurus, according to which language is a symbolic system in which a linguistic expression (sign) consists of a mapping between a concept (signified) and its phonetic signal (signal), in cognitive grammar This idea has been extended beyond words to larger constructions including groups and whole sentences (Owens and Green, 1400: p. 287).

In the cognitive model, the semantic pole corresponds to the "signified" and the phonetic pole corresponds to the "symbol", both of

which are psychological entities. In the sense that they belong to the speaker's mental order (linguistic knowledge system) and Langacker (1987: 57) describes it as "the structural treasure of conventional language units". According to the view of basic usage, the speaker's mental order (or linguistic knowledge) is formed by abstracting symbolic units from situational examples of language usage. According to Figure 1, which shows the basic architecture of the cognitive model of grammar, the act of using a symbolic unit includes both the semantic space (meaning) and the phonetic space (face). In this diagram, the "command" box represents the conventional knowledge in the speaker's mind and the "application" box represents the usage event or part of speech:

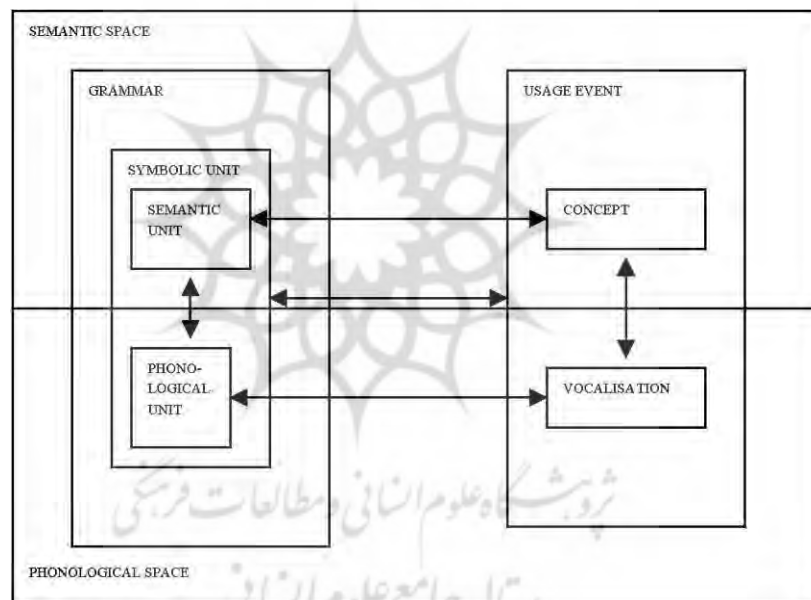

figure 1 . The Cognitive Model of Grammar (Langacker 1987: 77)

The most important underlying concept of the basic usage point of view is "usage event" or "utterance". Every utterance is a situational example of language use that is embedded in the context and culture and shows an example of the linguistic behavior of the language user. Linguistic expressions do not provide meaning and the meaning of a part of speech is not present in its words at all (Turner, 1991: 206), but words and grammatical structures are merely incomplete and incomplete motivational elements based on They form complex cognitive processes and these processes provide complete and

detailed concepts and meanings. From this point of view, the construction of meaning is equivalent to "conceptualisation" (Langacker, 2008) and the meaning of a word or phrase requires a rich conceptual context which is described by four main indicators: 1) Concepts evoked or created through previous discourse; 2) participation in the speech event itself, as part of the audience's social interaction; 3) Understanding the physical, social and cultural context; 4) Any field of knowledge that may be relevant.

Langacker (2008) uses the concept of "Current Discourse Space" (CDS) to explain this complex phenomenon. The current discourse space is the mental space between the speaker (S) and the listener (H) in which context-based discourse takes place. This mental space consists of "elements and relations that are shared by the speaker and the listener as a basis for communicating at a given moment of the discourse flow" (Langacker, 1991: p97). Discourse is a set of interactive usage events, that is, "examples of language use with all their complexity and characteristics" (Langacker, 2008: p457) by two or more audiences (speaker and listener):

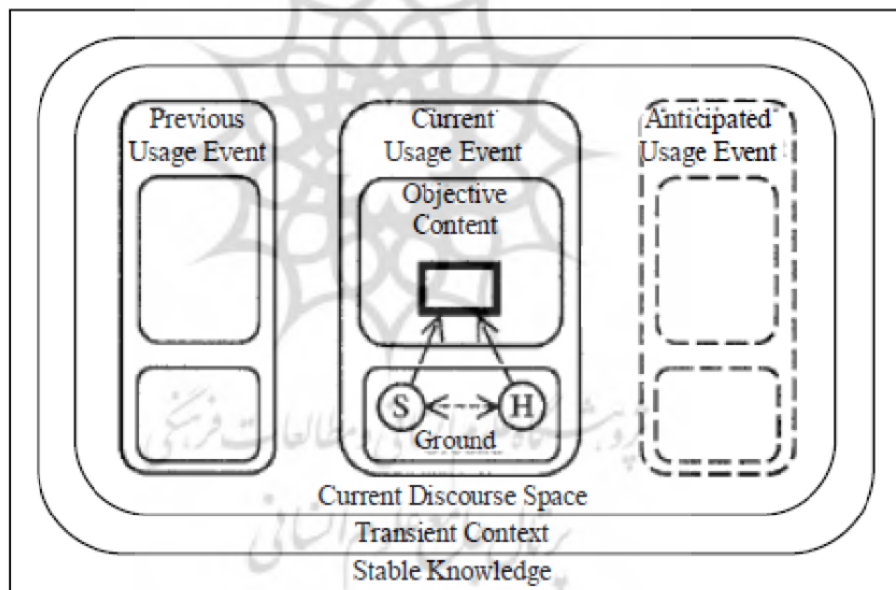

figure 2 . Standard model of Current Discourse Space (Langacker 2008: 466).

According to Figure 2, the current discourse space consists of three usage or speech events (current speech, previous speech, and possible speech) that provide a basis for the speaker (S) and the hearer (H) to negotiate the meaning of the linguistic expression. and give an interpretation of it. The speaker (S = speaker) and the listener (H = hearer) make the "ground" which means "the people and environmental

conditions involved in the production and understanding of the utterances" and "objective content" is also "the situation or A conceptualized thing that communicates between the speaker (S) and the listener (H)" (Kardela, 2012: p99).

A part-of-speech has a bipolar nature that includes conceptualization (textual understanding, along with all the information that is invoked or implied) and expressive means (phonetic details). The meaning of a particular piece of speech is never exactly the same for the speaker and the hearer, but the formation of a successful communication requires substantial overlap and often requires the participants to negotiate the meaning (this involves the so-called "merger of minds"; i.e. evaluation of knowledge and intentions is another) (Langacker, 2008: p458). One of the most frequent meaning-creating mechanisms in mystical stories is formed on this basis; That is, the different conceptualization of a language phrase or a part of speech by one of the characters of the story, which can be mystics, insane intellectuals, kings or ordinary people, is a suitable platform for creating meaning in line with the rhetorical and mystical goals of the story. provides In the present study, which specifically deals with the conceptualization of "ironic expressions" in Attar language, factors such as syllabification, semantic decomposability/combinability, metaphor and conceptual permission, etc. are among the mechanisms involved in They are considered meaning making.

3. Methodology

This research deals with the conceptualization of "idioms" in Attar's language with the analytical-applied method and the theoretical and methodological tools of Langaker's grammar, and by examining the terms that are the basis of creative meaning creation in all of Attar's works, the linguistic factors involved in this It examines the process such as photography, semantic composability, cognitive metaphor.

4. Results

The creative linguistic behavior of mystics when faced with ironic expressions shows that people, according to the content of the current discourse, their existing knowledge of the context and their understanding of the goals of the speaker, listener and other audiences, create the meanings of these expressions online. Therefore, while according to traditional approaches, the meaning of irony should be recorded and stored in the mental vocabulary, the use and interpretation of ironic expressions requires the use of cognitive powers to analyze

and reach their full meanings based on the interactive context. In the conceptualization of ironic expressions that are used in the interactions of characters in mystical stories, the non-linguistic context has the same importance as the linguistic components. Even in many cases, interactive intentions, background knowledge, and default assumptions and values related to the general social experiences of the speakers cause a violation in the meaning making process and the words go out of the linguistic context to which they belong.

Using mechanisms such as semantic analysis, departure from the context, metaphor and conceptual permission, turning the image from the literal meaning to ironic or vice versa or even the simultaneous image of ironic expressions on both real and virtual levels in Attar's anecdotes. It shows the importance and effect of a phrase in guiding the discourse process, creating internal coherence between the components of the story and the semantic link between the stories. Attar, with the dual possession of the art of poetry and language and knowing and mastering the details of Islamic mysticism, has used these semantic capacities of ironic phrases in storytelling to create a mental and linguistic surprise and draw readers' attention to the semantic subtleties of the Persian language. , put complex and difficult mystical concepts and educational stereotypes in the minds and souls of the audience in a creative way.

References

- Abbasi, Zahra; "The conceptual metaphor of love and the semantic clusters related to it in Attar's Tazkira al-Awliya". *Researches of mystical literature* (Gohar Goya), 2017; 117-146.
- Abihilal al-Askari; *Al-Sanaatin, Al-Kataba, and Al-Shaar*. Mahmoud Bek Al-Kaina printing house on Abi al-Saud road in Al-Astaneh al-Aliyeh. 1319 A.H.
- Al-Jarjani al-Nahawi, Abdul Qahir; **Reasons for miracles**. Edited by Sayyid Mohammad Rashid Reza. Third edition. Al-Manar Press. 1366 A.H.
- Attar, Mohammad bin Ibrahim *Mantiq-ut-Tayr*; introduction, corrections and comments by Mohammadreza Shafi'i Kedkani, Tehran: Sakhn. 2007.
- Attar, Mohammad bin Ibrahim; *Moşibat-nāma*; introduction, corrections and comments by Mohammad Reza Shafi'i Kedkani, Tehran: Sakhn. 2006.

- Attar, Mohammad bin Ibrahim; *Tadhkerat al-Awliyā*; using the Nicholson Leiden edition, with an introduction by Qazvini, Tehran: Safi Alishah, 2015.
- Attar, Sheikh Fariduddin; *Asrār-Nāma*; Introduction, corrections and notes by Mohammad Reza Shafiei Kodkani, Tehran: Sokhn. 2009.
- Attar, Sheikh Fariduddin; *Elāhī-Nāme*; Introduction, correction and notes by Mohammadreza Shafiei-Kedkani, Tehran: Sokhn. 2008.
- Barsalou, L. W. The instability of graded structure: Implications for the nature of concepts. In U. Neisser (ed.), *Concepts and Conceptual Development: Ecological and Intellectual Factors in Categorization*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 101-140. 1987.
- Carter, R. & McCarthy, M. , *Vocabulary and Language Teaching*, London: Longman.
- Coulson, Seana, and Marta Kutas. "Getting it: Human event-related brain response to jokes in good and poor comprehenders". In *Neuroscience Letters*, 316: 71-74. 1988
- Evans, Vyvyan; and Melanie Green; *A-B Cognitive Linguistics* [1]. Translated by Chehanshah Mirzabigi. Tehran: Aghaz, 1400.
- Evans, Vyvyan; and Melanie Green; **Cognitive Linguistics: an Introduction**. Edinburgh University Press. 2006.
- Evans, Vyvyan; "Towards a cognitive compositional semantics: An overview of LCCM theory". In **Further insights into Semantics and Lexicography**, edited by Ulf Magnusson, Henryk Kardela, and Adam Glaz, 11-43. Wydawnictwo UMCS. 2007.
- Gibbs, Raymond, and Nandini Nayak; *Psycholinguistic studies on the syntactic behavior of idioms*. Berlin/New York: Walter de Gruyter. 1989.
- Gibbs, Raymond; "Articles, Context and Cognition". In *Words in Contexts: from Linguistic Forms to Literary Functions*, edited by Przemysław Ozowski and Anna Włodarczyk-Stachurska, 83-90. Technical University of Radom. 2012.
- Gibbs; "Stability and variation in linguistic pragmatics". In *Pragmatics and Society*, 1; 32-49. 2010.
- Glaz, Adam; *The Dynamics of Meaning: Explorations in the Conceptual Domain of Earth*. Lublin: Maria Curie-Skłodowska University Press. 2002.

- Homai, Jalaluddin; Rhetoric **techniques and literary industry**. second edition. Tehran: Tos. 1363.
- Ibn Qutaiba; *Interpretation of the problem of the Qur'an*. Ahmad Saqr's research. second edition Cairo: Dar Altrath. 1973.
- Jami, Abdul Rahman bin Ahmad. (1858). **Nafhat-al-Anas**. Calcutta: Lyceum Press.
- Keyser, B & Bly, B. M^o , "Swimming against the current: Do idioms reflect conceptual structure?", *Journal of Pragmatics*, 31: 1559-1578. 1999.
- Langacker, R. W^o; *Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites*. Stanford, CA: Stanford University Press. 1987.
- Langacker^o; *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press. 2008.
- Langacker^o; *Foundations of Cognitive Grammar, Volume II*. Stanford, CA: Stanford University Press. 1991.
- Laval, V^o; Idiom comprehension and metapragmatic knowledge in French children. *Journal of Pragmatics*, 35, 723-739. 2003.
- Moon, R^o; *Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach*. Oxford: Clarendon. 1998.
- Nunberg, G., Sag, I. A., & Wasow, T^o; Idioms. *Language*, 70, 491-534. 1994.
- Taftazani Heravi, Saaduddin Masoud; *Al-Motaval fi Sharh Talkhis Al-Meftah*. Qom: Marashi Najafi Library. 1407 AH
- Tasdiqi, Somaye; "A comparative study of the cognitive metaphor of love in Attar's Masnavis and Rumi's Masnavis". Two quarterly journal of *applied rhetoric and rhetorical criticism*. 6(1), 1400; 11-34.
- Turner, M^o; *Reading Minds: The Study of English in the Age of Cognitive Science*. Princeton, NJ: Princeton University Press. 1991.
- Zayed, Ali Ashri; **Al-Balagha Al-Arabiya, dates, sources, curricula, Cairo**, School of Literature. 2004.

فصلنامه

سال ۲۲، شماره ۸۹، پاییز ۱۴۰۴، ص ۹-۳۴

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.22.89.9>

سازوکارهای معنی‌آفرینی در زبان عطار از دیدگاه دستور شناختی لانگاکر (مطالعه موردی: ساختهای کنایی)

دکتر زینب اکبری^۱؛ دکتر ارسلان گلفام^۲*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۲/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۳/۱۸

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی سازوکارهای شناختی در تولید و درک عبارات کنایی در حکایات عطار و تبیین چگونگی خوانش غیرمتعارف این کنایات در خدمت معنی‌آفرینی عرفانی انجام شده است. با استفاده از رویکرد تحلیلی-کاربردی و چارچوب نظری دستور شناختی لانگاکر بویژه مفهوم «فضای گفتمان جاری» و اصول «تجزیه‌پذیری و ترکیب‌پذیری معنایی»، کنایات در آثار منتخب عطار مورد تحلیل کیفی قرار گرفته‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که فرایند معناسازی خلاقانه کنایات در زبان عرفانی عطار را می‌توان در قالب یک الگوی مفهومی چهار لایه‌ای توصیف کرد: لایه ورودی، لایه ساختارهای شناختی، لایه پردازش و لایه خروجی و بازخورد. برخلاف رویکرد سنتی بلاغت، عطار با بهره‌گیری همزمان از وجوه لازمی و ملزومی کنایه و خروج هدفمند از بافت مورد نظر گوینده به معناسازی خلاقانه می‌پردازد. این خوانش نوآورانه

فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال ۲۲، شماره ۸۹، پاییز ۱۴۰۴

۱. پژوهشگر پسادکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. نویسنده مسئول

z_akbari@modares.ac.ir

ORCID: 0000-0003-2474-690X

۲. دانشیار گروه زبان شناسی همگانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

golfamar@modares.ac.ir

ORCID: 0000-0002-9402-9079

Copyright © 2025, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-

بر اساس سازوکارهای شناختی گوناگونی چون استعاره و مجاز مفهومی، چرخش نمابرداری و آمیختگی مفهومی صورت می‌گیرد. کارکردهای این رویکرد در سه سطح قابل بررسی است: نقد گفتمانهای رایج، بیان مفاهیم پیچیده عرفانی به زبانی ساده و ایجاد شگفتی در مخاطب. این پژوهش نشان می‌دهد که رویکرد شناختی می‌تواند به فهم عمیقتر ارتباط بین زبان، اندیشه و تجربه عرفانی در متون کلاسیک فارسی کمک کند و افقهای جدیدی را در مطالعات زبانشناختی متون عرفانی بگشاید.

کلیدواژه‌ها: دستور شناختی، نظریه فضای گفتمان جاری لانگاکر، زبان عرفانی، عبارت کنایی.

۱. مقدمه

رویارویی عارف با پدیده‌های زبانی همچون مواجهه او با جهان پویا و خلاق است. عارف به جای آنکه در مقام سوژه جهان واقع را ابژه ببیند و بدون هیچ‌گونه تعامل پویا صرفاً تلاش کند تا ابژه مدنظرش را که پدیده‌ای بی‌اختیار، منفعل و به‌طور جبری برنامه‌ریزی شده است به تملک خود درآورد و به این ترتیب معنایی ازپیش‌مشخص را کشف کند، جهان را دارای اختیار و اراده یعنی سوژه‌ای در نظر می‌گیرد که می‌تواند با آن وارد تعاملی پویا بشود تا معنامندی به‌طور فرایندی رخ بدهد. تعامل سازنده به جای فرض معناها و ارزشهایی ازپیش‌معلوم، معنا را در لحظه تعامل و کاربرد آشکار می‌کند؛ پس معنا و ارزش دیگر در ساختاری بسته حاصل نمی‌شود بلکه نتیجه و بردار فرایندی پویاست.

متناظر با این دو رویارویی در زبانشناسی دو رویکرد به ساخت و درک معنا وجود دارد: الف) رویکردهای صوری به معنا که با فرض قراردادن اصل ترکیب‌پذیری^۱ معنای هر جمله را برابندی از معنای واژه‌ها در جمله و چگونگی آرایش دستوری آنها می‌داند. بر اساس این اصل، شنونده معنای معناشناختی هر جمله را به کمک دو سازوکار «دسترسی واژگانی» و «تجزیه»^۲ از روی معنای بافت‌مستقل تک تک واژه‌ها و ویژگیهای دستوری دریافت می‌کند. هر معنای اضافی، مانند چیزهایی که شنونده می‌تواند از ادای هر جمله خاص در بافتی معین استنباط کند به حوزه کاربردشناسی مربوط می‌شود. در مقابل در رویکرد ساختی^۳ یا کاربردپایه، ساخت معنا فرایندی پویاست و واژه‌ها و

— سازوکارهای معنی‌آفرینی در زبان عطار از منظر دستور شناختی لانگاکر (مطالعه موردی: ساختهای کنایی)

ساختهای دستوری صرفاً رهنمونهای جزئی و کمینه هستند که فرایندهای شناختی کاملاً پیچیده‌ای بر آنها عمل می‌کند و به مفهوم‌سازی غنی و مفصل منجر می‌شود. از این دیدگاه معنا فرایندی است نه چیز جدایی که بتواند توسط زبان بسته‌بندی شود و معنای پاره‌گفتار به هیچ وجه در کلمات آن نیست (Turner, 1991: p206). بر این اساس دانش پس زمینه و اطلاعات بافتی^۴ راهنمای ساخت معناست.

یکی از پدیده‌های زبانی مشکل‌آفرین برای رویکرد ترکیبی «عبارت‌های اصطلاحی»^۵ است که مقولاتی تجزیه‌ناپذیر به‌شمار می‌رود و معنای آنها را نمی‌توان از همنشینی معنایی سازه‌های تشکیل‌دهنده آنها استنتاج کرد در حالی که براساس دیدگاه سنتی معنای اصطلاحی باید به صورت قراردادی و منجمد در واژگان ذهنی قید شود. همان‌طور که معنای واژگان در فرهنگ لغت ذکر می‌شود، رفتار زبانی خلاق عرفا در رویارویی با عبارت‌های کنایی نشان می‌دهد که افراد با توجه به محتوای گفتمان در جریان، دانش بافت و درک خویش از اهداف گوینده، شنونده و دیگر مخاطبان به صورت برخط معانی این عبارت‌ها را می‌سازد.

بر این اساس، پژوهش به دنبال پاسخگویی به این سؤالات است: (۱) فرایند تولید و درک عبارت‌های زبانی مرکب در حکایت‌های عطار بر کدام ساز و کارهای شناختی مبتنی است؟ (۲) خوانش نامتعارف عبارت‌های کنایی در زبان عطار چگونه به معنی‌آفرینی عرفانی منجر می‌شود؟ (۳) رفتار زبانی عارفان در رویارویی با عبارت‌های کنایی با سبک‌شناسی زبان عارفان و جهان‌بینی عرفانی چه ارتباطی دارد؟ فرضیه‌های پژوهش به ترتیب عبارت است از (۱) دستور شناختی لانگاکر به علت توجه به دو نقش نشانه‌شناختی و برهم‌کنشی زبان به شکل توأمان در پردازش‌های زبانی، می‌تواند فرایندهای شناختی پیچیده‌ای را تبیین کند که در روند درک و ساخت عبارت‌های زبانی مرکب به کار رفته است. (۲) عطار ضمن حکایت‌های عرفانی و متکی به برخی ساز و کارهای شناختی، عبارت‌های کنایی را به مجرای غنی برای معنی‌آفرینی بدل کرده است. (۳) تحلیل شناختی میراث زبانی صوفیه و روند مفهوم‌سازی واحدهای واژگانی در حکایت‌های عرفانی با توجه به دسترسی نداشتن به تجربه زیسته عارف، امکانی علمی برای شناخت دقیق بینش عرفانی فراهم می‌آورد.

چارچوب تحلیلی پژوهش برای بررسی کنایات در آثار عطار، مبتنی بر نظریه دستور

شناختی لانگاکر و شامل این مراحل است: ۱) شناسایی و استخراج کنایات از متن حکایات بر اساس معیارهای زبان‌شناختی و بلاغی (۲) تحلیل هر کنایه در بافت فضای گفتمان جاری با توجه به عناصر شرکت‌کننده، دانش پیشین و بافت فرهنگی-اجتماعی (۳) بررسی ساختارهای شناختی دخیل در معناسازی خلاقانه شامل تجزیه‌پذیری معنایی، تغییر نمابرداری، نگاشت مفهومی و مجاز شناختی (۴) تحلیل فرایند پردازش معنا با تمرکز بر چگونگی خروج از معنای متعارف و ایجاد معنای جدید و (۵) بررسی کارکردهای عرفانی و تعلیمی کاربرد خلاقانه کنایات.

۲. پیشینه پژوهش

مطالعات زبان‌شناسی شناختی در حوزه تحلیل متون ادبی و عرفانی فارسی بویژه در زمینه کنایه و اصطلاحات زبانی در دهه‌های اخیر رشد چشمگیری داشته است. این پژوهش‌ها را می‌توان در دو محور اصلی بررسی کرد: مطالعات بین‌المللی در زمینه کنایه و اصطلاحات زبانی و پژوهش‌های داخلی در حوزه کاربرد نظریه‌های زبان‌شناسی شناختی در تحلیل شعر فارسی و متون عرفانی.

در عرصه بین‌المللی، پژوهش‌های پیشگامانه‌ای چون مطالعه گیس و نایاک (۱۹۸۹) درباره رفتار نحوی اصطلاحات، نقطه عطفی در تغییر نگرش به ماهیت انعطاف‌پذیر اصطلاحات زبانی ایجاد کرد. این یافته‌ها، که با پژوهش‌های بعدی کیس و بلی (۱۹۹۹) تقویت شد، زمینه درک عمیق‌تر ساختارهای مفهومی زیربنایی اصطلاحات را فراهم آورد. گیس (۲۰۱۰، ۲۰۱۲) نیز با تأکید بر نقش بافت و شناخت در درک کنایات، این رویکرد را غنای بیشتری بخشید.

در حوزه مطالعات داخلی، شاهد تلاش‌های ارزشمندی در جهت کاربرد نظریه‌های زبان‌شناسی شناختی در تحلیل متون ادبی و عرفانی فارسی هستیم. پژوهش رفایی قدیمی مشهد و غلامحسین‌زاده (۱۴۰۱) در زمینه کاربرد مقوله‌های دستور شناختی در تحلیل شیوه روایت اشعار فارسی، گامی مهم در این راستا است. اگرچه این مطالعه بیشتر بر جنبه‌های دستوری متمرکز بوده، راه را برای پژوهش‌های عمیق‌تر در حوزه معناشناسی شناختی هموار کرده است.

مطالعات سراج و پناهی (۱۴۰۰) درباره مفهوم «وقت» در متون صوفیانه و پژوهش عضوامینیان و همکاران (۱۴۰۰) در مورد معنی‌شناسی شناختی مفهوم «عدم» در معارف

— سازوکارهای معنی‌آفرینی در زبان عطار از منظر دستور شناختی لانگاکر (مطالعه موردی: ساخته‌های کنایی)

بهاء‌ولد، نمونه‌های برجسته‌ای از کاربرد رویکردهای شناختی در تحلیل مفاهیم انتزاعی عرفانی است. این پژوهشها نشان می‌دهد که چگونه مفاهیم پیچیده عرفانی از طریق حوزه‌های مبدأ ملاموستر و طرحواره‌های تصویری گونه‌گون، قابل درک و تحلیل می‌شود.

درباره آثار عطار، مطالعات عباسی (۱۳۹۷) و تصدیقی (۱۴۰۰) در زمینه استعاره مفهومی عشق، گامهای اولیه در جهت کاربرد نظریه‌های شناختی در تحلیل زبان عرفانی عطار به‌شمار می‌رود؛ با این حال، این پژوهشها عمدتاً به نظریه استعاره مفهومی محدود است و دیگر جنبه‌های زبانشناسی شناختی را مورد توجه قرار نداده‌است.

به‌رغم این پیشرفتها خلاً قابل توجهی در زمینه بررسی جامع سازوکارهای شناختی دخیل در مفهوم‌سازی ساخته‌های کنایی در زبان عرفانی بویژه در آثار عطار وجود دارد. این پژوهش با هدف پر کردن این شکاف برای نخستین بار از چارچوب نظری دستور شناختی لانگاکر برای تحلیل فرایندهای پیچیده معنی‌آفرینی در کنایات عطار بهره می‌گیرد.

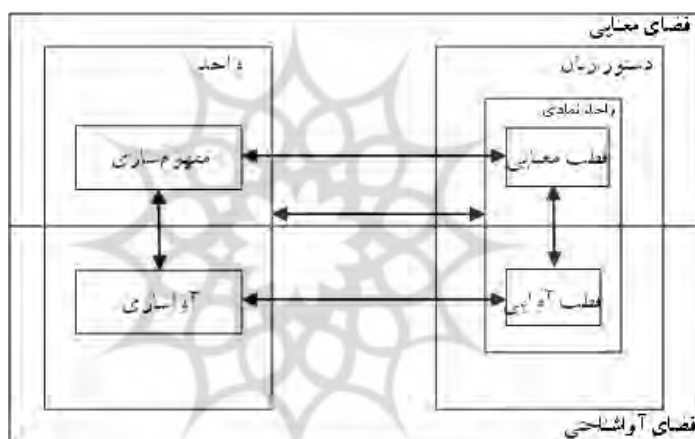
۳. مبانی نظری

۳-۱ دستور شناختی

رویکرد شناختی به دستور با نظر به دو کارکرد کلیدی زبان، یعنی نقش نمادی و نقش برهم‌کنشی شامل دو بنیان مرکزی است: دیدگاه «نمادین» و دیدگاه «کاربردیپایه». مطابق دیدگاه نخست دستور ذاتاً نمادی است و واحد بنیادین در مطالعه دستور زوج صورت-معنا یا واحد نمادی^۶ است. هر واحد نمادی (Σ) یک ساخت دو قطبی، مبتنی بر پیوند قطب معنایی (S) و قطب آوایی (p) است. دستور به این موضوع می‌پردازد که چگونه این عناصر به هم می‌پیوندند و عبارتهای مرکب را تشکیل می‌دهد. اگرچه فکر ساختار دو قطبی واحد زبانی در نظریه دوسوسور ریشه دارد که بر اساس آن زبان نظامی نمادی است که در آن عبارت زبانی (نشانه) متشکل است از نگاشت بین یک مفهوم (مدلول) و سیگنال آوایی آن (دال)، در دستور شناختی این فکر، فراتر از واژه‌ها به ساخته‌های بزرگتر از جمله گروه‌ها و کل جمله‌ها گسترش یافته است (اونز و گرین، ۱۴۰۰: ص ۲۸۷).

در الگوی شناختی، قطب معنایی با «مدلول» و قطب آوایی با «دال» متناظر است که هر

دو هستی‌های روانشناختی هستند به این مفهوم که به دستور ذهنی (نظام دانش زبانی) در گوینده تعلق دارند و لانگاکر (۱۹۸۷: ۵۷) آن را «گنجینه ساختمند واحدهای متعارف زبان» توصیف می‌کند. مطابق دیدگاه کاربردپایه دستور ذهنی (یا دانش زبانی) گوینده با انتزاع واحدهای نمادی از نمونه‌های موقعیتی کاربرد زبان شکل می‌گیرد. مطابق شکل ۱، که معماری پایه الگوی شناختی دستور را نشان می‌دهد، کنش استفاده از واحد نمادی شامل هم فضای معنایی (معنا) هم فضای آوایی (صورت) است. در این نمودار خانه «دستور» دانش متعارف در ذهن گوینده و خانه «کاربرد» رویداد کاربرد یا پاره‌گفتار را بازمی‌نمایاند:

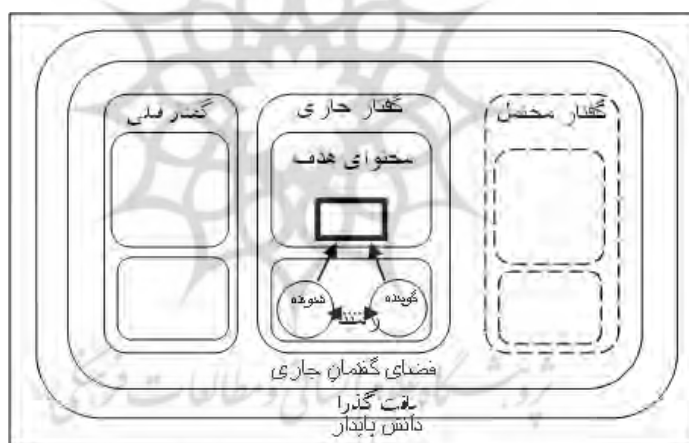
شکل ۱. الگوی شناختی دستور لانگاکر (Langacker, 1987: p77)

مهمترین مفهوم زیربنایی دیدگاه کاربردپایه «رویداد کاربرد»^۷ یا همان «گفته»^۸ است. هر گفته یک نمونه موقعیتی از کاربرد زبان است که درون بافت و فرهنگ نهفته است و یک نمونه از رفتار زبانی کاربر زبان را نشان می‌دهد. عبارتهای زبانی، معنا را ارائه نمی‌کند و معنای هر پاره‌گفتار به هیچ وجه در کلمات آن نیست (Turner, 1991: 206)؛ بلکه کلمات و سازه‌های دستوری، صرفاً عناصر انگیزشی ناقص و ناتمامی هستند که بر اساس آنها فرایندهای شناختی پیچیده شکل می‌گیرند و این فرایندها مفاهیم و معانی کامل و با جزئیات را فراهم می‌کنند. از این دیدگاه، ساخت معنا معادل «مفهوم سازی»^۹ است (Langacker, 2008) و معنای کلمه یا عبارت مستلزم زمینه مفهومی غنی است که با چهار شاخصه اصلی توصیف می‌شود: ۱) مفاهیم برانگیخته یا ایجاد شده از

— سازوکارهای معنی‌آفرینی در زبان عطار از منظر دستور شناختی لانگاکر (مطالعه موردی: ساختهای کنایی)

طریق گفتمان قبلی (۲) مشارکت در خود رویداد سخنرانی، به عنوان بخشی از تعامل اجتماعی مخاطبان (۳) درک بافت فیزیکی، اجتماعی و فرهنگی (۴) هر حوزه دانشی که ممکن است مرتبط باشد.

لانگاکر (۲۰۰۸) برای توضیح این پدیده پیچیده از مفهوم «فضای گفتمان جاری»^{۱۰} استفاده می‌کند. فضای گفتمان جاری فضای ذهنی بین گوینده (S) و شنونده (H) است که در آن گفتمان مبتنی بر بافت اتفاق می‌افتد. این فضای ذهنی متشکل است از «عناصر و روابطی که توسط گوینده و شنونده به عنوان مبنایی برای برقراری ارتباط در یک لحظه معین از جریان گفتمان به اشتراک گذاشته شده است» (Langacker, 1991: p97). گفتمان مجموعه‌ای از رویدادهای کاربرد تعاملی، یعنی «نمونه‌هایی از کاربرد زبان با تمام پیچیدگی و ویژگی‌هایشان» (Langacker, 2008: p457) از سوی دو یا چند مخاطب (گوینده و شنونده) است:

شکل ۲. الگوی استاندارد فضای گفتمان جاری (Langacker, 2008: 466).

بر اساس شکل ۲ فضای گفتمان جاری، متشکل از سه رویداد کاربرد یا گفتار (گفتار جاری، گفتار قبلی و گفتار محتمل) است که مبنایی برای گوینده (S) و شنونده (H) فراهم می‌آورد تا در مورد معنای عبارت زبانی مذاکره کنند و تعبیری از آن به دست دهند. گوینده^{۱۱} و شنونده^{۱۲} «زمینه»^{۱۳} را می‌سازند یعنی «افراد و شرایط محیطی که در تولید و درک گفته‌ها دخیلند» و «محتوای هدف»^{۱۴} نیز «موقعیت یا چیز مفهوم‌سازی شده قلمداد شود که بین گوینده (S) و شنونده (H) ارتباط برقرار می‌کند» (Kardela, ۱۴۰۴).

هر پاره‌گفتار ماهیتی دوقطبی دارد که شامل مفهوم سازی (درک بافتی، همراه با تمام اطلاعاتی است که فراخوانده شده یا ضمنی است) و ابزار بیان (جزئیات آوایی) است. معنای هر پاره‌گفتار خاص هرگز برای گوینده و شنونده دقیقاً یکسان نیست؛ اما شکل‌گیری هر ارتباط موفق مستلزم همپوشانی اساسی، و اغلب لازم است شرکت‌کنندگان درباره معنا مذاکره کنند (این شامل به اصطلاح «ادغام ذهنها» یعنی ارزیابی دانش و نیت دیگری است) (Langacker, 2008: p458). یکی از سازوکارهای پربسامد معنی‌آفرینی در حکایت‌های عرفانی بر همین اساس شکل می‌گیرد؛ یعنی مفهوم‌سازی متفاوت یک عبارت زبانی یا یک پاره‌گفتار از سوی یکی از شخصیت‌های حکایت که می‌تواند از جمله عرفا، عقلای مجانبین، پادشاهان یا مردمان عادی باشد بستر مناسبی برای معنی‌آفرینی در راستای اهداف بلاغی و عرفانی حکایت فراهم می‌آورد. در این پژوهش، که به طور مشخص به مفهوم‌سازی «عبارت‌های کنایی» در زبان عطار می‌پردازیم، عواملی چون نمابرداری، تجزیه‌پذیری/ترکیب‌پذیری معنایی، استعاره و مجاز و مفهومی و ... از سازوکارهای دخیل در معناسازی به‌شمار می‌رود.

۳-۲ تجزیه‌پذیری / ترکیب‌پذیری معنایی

مفاهیم «تجزیه‌پذیری»^{۱۵} و «ترکیب‌پذیری»^{۱۶} در دستور شناختی لانگاکر (۱۹۸۷، ۱۹۹۱، ۲۰۰۸) بر این فرض مبتنی است که معانی اقلام واژگانی تا حدی بخش‌پذیر است. «تجزیه‌پذیری» به توانایی گویندگان در تشخیص سهمی مربوط می‌شود که هر مؤلفه جزئی در ساخت کلی ترکیب ایفا می‌کند (Langacker, 1987: p488)؛ از این رو، ستمکار ([ستم]-[کار]) کلمه‌ای است که کاملاً تجزیه‌پذیر است؛ زیرا تکواژ کار اطلاعاتی درباره نقش عامل کلمه (ستمکار به عنوان کسی که ستم می‌کند) ارائه می‌کند، در حالی که آشکار ([آشکار]) تجزیه‌پذیر نیست (زیرا از [آش]+[کار] ساخته نشده و یک تکواژ آزاد است. «ترکیب‌پذیری» میزانی است که هر ساختار مرکب از روی ساختارهای مؤلفه قابل پیش‌بینی است. ترکیب‌پذیری مسئله درجه و نسبی است (Langacker, 1991: p546). اگر واژه «دندان‌پزشک» کاملاً ترکیب‌پذیر است، میزان ترکیب‌پذیری واژه «گاو‌صندوق» با توجه به جزء نخست، یعنی گاو کمتر است؛ چراکه معنای ظاهری فقط به صورت کنایی به معنای واقعی آن (بزرگ و سنگین) مربوط

— سازوکارهای معنی‌آفرینی در زبان عطار از منظر دستور شناختی لانگاکر (مطالعه موردی: ساختهای کنایی)

می‌شود. در نهایت ممکن است بین معناهای مؤلفه و ساختار مرکب هیچ ارتباطی نباشد؛ برای مثال معناهای «شب» و «رنگ» در معنای ترکیبی واژه «شبرنگ (نوعی میوه)» هیچ نقشی ندارد. در حکایت زیر از اسرارنامه نیز بلاهت زبانی مرد روستایی در مفهوم‌سازی واژه «گاو دریا» اساس حکایت‌پردازی قرار گرفته است (عطار، ۱۳۸۹: ص ۱۴۶):

شنود آن روستایی این سخن راست	که عنبر فضله گاوآن دریاست
گوی پرآب اندر ده فروگرد	بیامد، از خری، گاوی درو کرد
همه سرگین گاو از آب برداشت	بدان عنبرفروش آمد که زر داشت،
بدو گفت «این ز من بستان بده زر	کزین بهتر نبینی هیچ عنبر»
چو مرد آن دید گفتا «سر به ره آر	که این ریش ترا شاید، نگه دار!

مرد روستایی وقتی می‌شنود ماده خوشبو و گرانبه عنبر از سرگین جانوری به نام «گاو دریا» به وجود می‌آید، «فضله گاو دریا» را به سرگین گاوی که در آب باشد تعبیر و مفهوم‌سازی می‌کند حال اینکه مراد از گاو دریا یک نوع ماهی است که عنبر در درون دستگاه گوارش آن به واسطه ترشحات سیاه‌رنگ جانور نرم‌تنی به نام ماهی مرکب تولید می‌شود که خود در تغذیه ماهی عنبر به کار می‌رود؛ پس معنای کلی واژه یعنی ماهی فقط به صورت غیرمستقیم و کنایی با معنای تک تک مؤلفه‌ها مرتبط است و این امر موجب مفهوم‌سازی نادرست مرد روستایی شده است.

مفهوم «تجزیه‌پذیری» را می‌توان برای واحدهای دستوری بزرگتر از واژه یعنی «اصطلاحات/عبارات» نیز به کار برد (Gibbs and Nayak, 1989). اصطلاحها و عبارتهایی هستند که در آنها اجزای معنای اصطلاحی را می‌توان با اجزای معنی لفظی در تناظر قرار داد از این رو تجزیه‌پذیرند؛ برای مثال در عبارت کنایی «بند را آب دادن» آب‌دادن را می‌توان با «افشاکردن» و واژه بند را با «راز» تحلیل کرد. در مقابل، عبارتهایی مانند «بز آوردن» [به ناکامی و بداقبالی دچار شدن] تجزیه‌پذیر نیست؛ زیرا اجزای گروه نحوی (بز و آوردن) با اجزای گروه معنایی (ناکامی) متناظر نیست.

در حکایت‌های عرفانی فرآیند مفهوم‌سازی عبارتهای کنایی با توجه به عامل تجزیه/ترکیب‌پذیری معنایی بستری غنی برای معناسازیهای خلاق عرفانی فراهم آورده است. در بلاغت فارسی، کنایه جمله یا ترکیبی است که مراد گوینده، معنای ظاهری آن نباشد؛ اما قرینه صارفه‌ای هم نباشد که ما را از معنای ظاهری متوجه معنای باطنی کند؛ از این رو این نوع عبارتها ممکن است در دو سطح مفهوم‌سازی شود: یکی کنایی (باطنی) و

دیگری تحت اللفظی (ظاهری) که در آن انتقال نمای مفهومی بین این دو معنا با قرار گرفتن عبارت در بافتی که هر دو معنا را فرامی‌خواند، دست‌آویزی برای معنی‌آفرینی عرفانی می‌شود. به نظر می‌رسد تغییر نمابرداری مفهومی عبارات کنایی از سوی مفهوم‌ساز با تغییر معنای عبارت زبانی درک شده از نظر سطوح تحلیل‌پذیری صورت می‌پذیرد و پس از آن دیگر سازوکارهای شناختی چون استعاره، مجاز و آمیختگی مفهومی به پرورش معنا و تحقق اهداف بلاغی حکایت عرفانی کمک می‌کند.

۴. بحث و بررسی

پیش از اینکه از دیدگاه دستور شناختی به درک و پردازش عبارتهای کنایی در زبان عطار بپردازیم، ضروری است به مفهوم و جایگاه «کنایه» در بلاغت اسلامی اشاره شود. کنایه، که از موضوعات مهم علم بیان است از همان سده‌های نخست اسلامی مورد توجه بلاغت‌نگاران بوده است؛ اما این اصطلاح پیش از جرجانی، همچون دیگر اصطلاحات علم بلاغت، تعریف و تحدید معنایی ندارد و با صنایع بلاغی دیگر خلط شده است؛ لذا نوعی آشفتگی و پریشانی در مدلولهای آن دیده می‌شود که این امر «از ویژگیهای بارز تألیفات بلاغی در مرحله آغازین بلاغت است» (زاید، ۲۰۰۴: ص ۳۵). وجه مشترک تعاریف نخستین کنایه «پوشیده‌سخن‌گفتن و ترک تصریح به معنی» است (ر.ک. ابن قتیبه، ۱۹۷۳: ص ۲۵۶ و ابی‌هلال عسکری، ۱۳۱۹: ۲۹۰)؛ اما نزد جرجانی (۴۵۰ - ۴۷۴ ق) و به پیروی از وی بلاغیون متأخر، کنایه «ذکر لازم و اراده ملزوم» است (ر.ک. جرجانی، ۱۳۶۶: ص ۵۳ و تفتازانی، ۱۴۰۷: ص ۳۷۶).

بر اساس این تعریف، هدف بلاغی از کاربرد کنایه و درک عبارت کنایی زمانی محقق می‌شود که انتقال از لازم (مکنی‌به) به ملزوم (مکنی‌عنه) صورت گیرد؛ به طور مثال شنونده از جمله «همیشه در خانه‌اش باز است» به ملزوم آن یعنی «بخشندگی» منتقل شود. در دسترس بودن الفاظ و معنای ظاهری همراه با معنای باطنی موجب شده است عبارتهای کنایی در دو سطح تحت‌اللفظی و کنایی مفهوم‌سازی شود. یکی از شگردهای زبانی در حکایتهای عرفانی بازی زبانی متکی بر مفهوم‌سازی عبارات کنایی در هر دو سطح و چرخش معنایی از یکی به دیگری است که خود سرآغاز معنی‌آفرینی‌های عمیق عرفانی بعدی می‌شود؛ به این ترتیب اگرچه در بلاغت کهن ارزش زیبایی‌شناختی کنایه و نیز هنر سخنور در گرو «انتقال ذهن شنونده از معنی

— سازوکارهای معنی آفرینی در زبان عطار از منظر دستور شناختی لانگاکر (مطالعه موردی: ساختهای کنایی)

نزدیک به معنای دور» است (همایی، ۱۳۶۳:ص ۲۵۶)، عطار با بهره گرفتن همزمان از هر دو وجه عبارت کنایی (هم در وجه لازمی هم در وجه ملزومی) و اغلب با خارج کردن کنایه از بافت مورد نظر گوینده به معناسازی خلاقانه در راستای تبیین مفاهیم عمیق عرفانی و اخلاقی می پردازد.

در رویکرد زیانسناسی شناختی به نحو، عبارتهای کنایی در زمره آن ساختهای نحوی قرار می گیرد که «اصطلاحات»^{۱۷} نامیده می شود. گویشوران زبانهای مختلف از ساختهای مختلفی برای بیان مفاهیم ذهنی خود استفاده می کنند. به باور باطنی (۱۳۹۰) هر ارتباطی شامل اطلاع^{۱۸} ذهنی است که در هر زبان به اقتضای ساختار آن زبان، قالب ریزی می شود و به صورت گزاره یا پیام^{۱۹}، به مخاطب انتقال می یابد. این پیام منتقل شده در ذهن شنونده، قالب شکنی^{۲۰} و تعبیر^{۲۱} می شود. در بیشتر ساختهای زبانی، میان معنای روساختی (پیام) و ژرف ساختی (اطلاع) برابری وجود دارد به گونه ای که شنونده می تواند از جمع معنای اجزای سازنده هر سازه به معنای کلی آن پی ببرد؛ اما گاهی در زبانها شاهد ساختهای پیچیده ای هستیم که کشف ارتباط معنایی میان اطلاع و پیام در آنها بسیار سخت است. عبارتهای کنایی، ضرب المثلهای، اصطلاحات، جملات دارای استفهام انکاری و همانند آن نمونه های بارزی از این سازه های پیچیده زبانی است که برای اهل زبان به صورت قالبهایی از پیش طراحی شده و قراردادی تعریف می شود.

عبارات اصطلاحی سازه های زبانشناختی ای است که «معنی کل آنها با معنی اجزای تشکیل دهنده شان متفاوت است» (Nunberg et al, 1994:p102). لاوال^{۲۲} (۲۰۰۳) اصطلاحات را عباراتی می نامد که در آنها، میان آنچه گوینده می گوید و آنچه مورد نظر اوست، مغایرت وجود دارد و مون^{۲۳} (۱۹۹۸) نیز این سازه های زبانی را به لحاظ معنایی و استعاری، عباراتی تیره توصیف می کند. تقریباً تا اواخر ده هفتاد میلادی، عمده ترین گرایش در تحلیل اصطلاحات، پیروی از این نظر بود که اصطلاحات مقولاتی «تجزیه/ترکیب ناپذیر» هستند؛ یعنی معنای آنها قراردادی است و با اجزای آنها هیچ ارتباطی ندارد. در دیدگاه های سنتی، اصطلاحات مجموعه معینی از مقوله بزرگتر واژگان به شمار می آید (Carter & McCarthy, 1988)؛ بنابراین معنای آنها باید مستقیماً در واژگان ذهنی قید شود؛ همان طور که معنای واژگان جداگانه در هر فرهنگ لغت ذکر می شود؛ اما در سالهای اخیر، نظریه های تجزیه/ترکیب پذیری^{۲۴} در

پردازش اصطلاحات رواج بیشتری یافت (Gibbs and Nayak, 1899) که بر اساس آن معنای بسیاری از اصطلاحات را می‌توان تاحدی از معنای کلمات تشکیل‌دهنده آنها دریافت (Keyser & Bly, 1999) و برخی سازوکارهای شناختی بین معنای تحت‌اللفظی و اصطلاحی ارتباط برقرار می‌کند.

بر اساس دیدگاه اخیر، عبارت‌ای کنایی را، که از جمله ساختهای اصطلاحی در زبان است، ممکن است در دو سطح مجازی (معنای کلی) و حقیقی (معنای تک‌تک اجزا) مفهوم‌سازی کرد. در بافتهای معنایی خاص به کارگرفتن هر یک از این دو سطح، بستری غنی برای بازی با واژگان و معناسازی خلاق فراهم می‌آورد. در فرایند مفهوم‌سازی عبارتهای کنایی با توجه به عامل تجزیه/ترکیب‌پذیری معنایی، که بسامد آن در زبان عطار، این شگرد را به یک ویژگی سبکی تبدیل کرده است، هر یک از شخصیت‌های حکایت‌های عطار همچون سالک بیدل، گدا، مرد پاکدین، شیرو، عارف و ... با شنیدن عبارت کنایی بی‌اعتنا به هدف بلاغی گوینده از آن کنایه با به کارگرفتن ظرفیتهای معناشناختی واژگان به کار رفته در ساحت تحت‌اللفظی عبارت به ساخت معنای مورد نظر خود می‌پردازد که اغلب دربردارنده محتوای منظورشناختی حکایت است؛ به عنوان مثال شگرد زبانی عطار برای معنی‌آفرینی در حکایت زیر حول ابهام بین دو معنای لفظی و اصطلاحی کنایه «گرد بر دامن نشستن» شکل گرفته است: امام جماعتی که بر سر منبر به شیوه متلکمان، صفات حق تعالی را برمی‌شمارد، معنای کنایی یا اصطلاحی «گرد بر دامن نشستن» (نقصان یافتن و زیان رسیدن) را مد نظر دارد و بر اساس آن درصدد اثبات این معنا برمی‌آید که ذات حق تعالی همه صفات کمالی وجودی را دارا و کبریایی و جبروت او از همه صفات نقص و حاجت میراست؛ اما بیدل و مجنون که گفتمان متکلمانه را برنمی‌تابد ترجیح می‌دهد تعبیر «نادرست» یعنی معنای لفظی گرد بر دامن نشستن را در واکنش به واعظ منبری انتخاب کند.

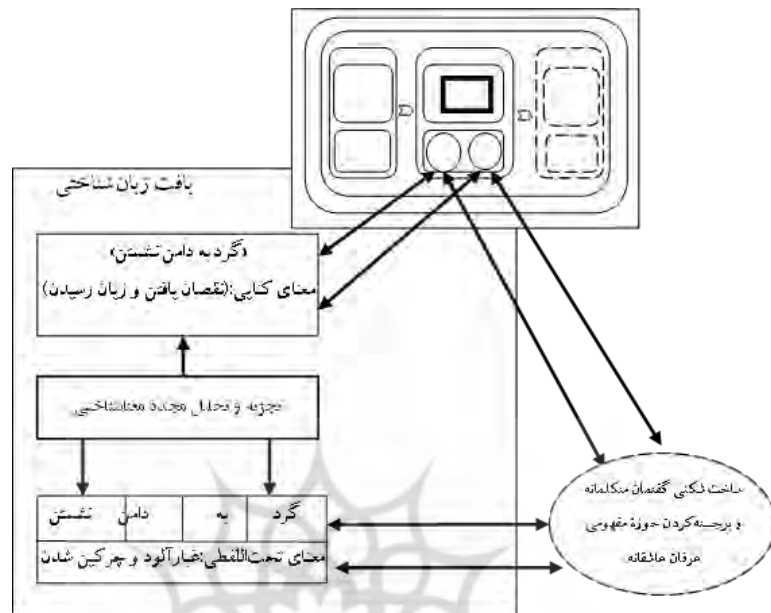
گر گشته این سخن می‌گفته بود	بر سر منبر امامی رفته بود
هرگزش بر دامن آن کبریا،	ک «و خداوندیست بی‌چون و چرا
نه نشیند نیز کو پاک است و فرد»	از مذلت ذره‌ای نشست گرد
بانگ برزد، گفت «ای جاهل! خموش!	بیدلی را این سخن آمد به گوش
دایماً بر دامن آن کبریاست	زانکه خود گردِ مذلتِ گرِ رواست

— سازوکارهای معنی‌آفرینی در زبان عطار از منظر دستور شناختی لانگاکر (مطالعه موردی: ساختهای کنایی)

این همه خاکی نمی‌بینی مدام تا ابد گردِ مذلت، این تمام
دامنِ آن کبریا کرده به دست کرده چون گردی بر آن دامن نشست»
(عطار، ۱۳۸۶: ص ۲۳۱)

درک و برداشت متفاوت دو شخصیت «امام» و «بیدل» از یک عبارت زبانی در راستای این پیشفرض مهم نظریه شناختی است که هر پیام زبانی، هیچ‌گاه نمی‌تواند دقیقاً به شکل واحد و مشخصی تعبیر شود. در دستور شناختی لانگاکر هر عبارت زبانی در بردارنده محتوای مفهومی آن عبارت و دریافت خاصی است که از آن محتوای مفهومی داریم. دریافت یعنی توانایی ما در درک و بازنمایی یک موقعیت به شیوه‌های گوناگون (Langacker, 2008: p43). آدمی می‌تواند موقعیت‌ها و رویدادها را به شیوه‌های گوناگون تفسیر کند و برداشتها و دریافت‌های گوناگونی از آنها به دست دهد؛ از این رو، زبان شیوه‌های گوناگونی برای معناسازی و معنارسازی در اختیار آدمی می‌گذارد. یک توانایی بسیار عام شناختی، انسان توجه همراه با توانایی انتقال توجه از یک جنبه صحنه به جنبه دیگر آن است. به طریق مشابه، زبان راه‌های جلب توجه به جنبه‌هایی از صحنه را فراهم می‌سازد که با زبان رمزگذاری شده‌است (ایونز و گرین، ۱۴۰۰: ص ۶۰). این توانایی عام را، که در زبان تجلی می‌یابد، «نمابرداری»^۵ می‌گویند (Langacker, 1987: p100).

برداشت متفاوت دو شخصیت از یک عبارت زبانی در حکایت عرفانی بالا بر تغییر «نما»^{۲۶} مبتنی است که توسط مفهوم‌ساز (S/H) از معنای کنایی به معنای تحت‌اللفظی انجام شده است. چنین تغییری از سوی مفهوم‌پرداز با تغییر کیفیت عبارات زبانی درک شده از نظر میزان تجزیه‌پذیری صورت گرفته است؛ به این صورت که سالک بیدل با کمک «تجزیه معنایی» به عنوان عملیاتی روی زبان و مجرای برای معنی‌آفرینی در طرحواره ترکیبی عبارت «گرد بر دامن کسی نشستن» گسست ایجاد کرده است و در حالی که معنای کنایی عبارت یعنی «نقصان یافتن» تجزیه‌پذیری کمی دارد، معنای تحت‌اللفظی آن را با توان تجزیه‌پذیری زیاد برای دست یافتن به هدف بلاغی خود به کار گرفته است:

شکل ۳. فضای گفتمان جاری برای «این همه خاکی نمی بینی مدام / تا ابد گرد ملک، این تمام»

این چرخش معنایی، حوزه مفهومی گفتار را به کلی دگرگون می کند و تعبیر متفاوت و بدیعی که سالک عاشق از کنایه، به دست می دهد موجب می شود امام مسجد را، که بر منبر به شیوه متکلمان صفات حق را برمی شمرد، جاهل خطاب کند. در گفتمان متکلمانه امام جماعت مسجد، مراد از جمله «بر دامن آن کبریا ذره ای گرد نشست» این است که وجود پر جلال و جبروت حق از هر خواری و نقصان مبراست؛ اما شنونده ای که عطار از او با نام «بیدل» یاد می کند به جای دریافت معنای کلی و کنایی عبارت، معنای تحت اللفظی آن را به کار می بندد و با خارج کردن عبارت از بافت زبانی اصلی خود در مخالفت با امام می گوید برخلاف گفته تو «دایماً بر دامن آن کبریا گرد نشسته» و مراد او معنای مجازی آن یعنی آدمیان خاکی است. نخست واژه «خاکی» و ارتباط آن با واژه «گرد= ذرات ریز خاک» سبب شده تا طی فرایندی شناختی، که کوچش و رادان از آن با عنوان «مجاز مفهومی» یاد می کنند، دسترسی ذهنی به هستی مفهومی دیگری فراهم شود که هر دو در یک حوزه قرار دارند؛ یعنی ذره خاک و خاکی را در معنای آدمی مفهوم سازی کند سپس به کمک عبارت کنایی «دست به دامن کسی کردن» (به کسی متوسل شدن و از او یاری خواستن) که با عبارت کنایی مورد مناقشه اشتراکات

— سازوکارهای معنی‌آفرینی در زبان عطار از منظر دستور شناختی لانگاکر (مطالعه موردی: ساخته‌های کنایی) —
واژگانی دارد، این‌گونه استدلال کند که چون همه آدمیان خاکی مدام به درگاه حق متوسل می‌شوند و دست به دامن حق هستند، پس دامن حق تعالی همواره گردآلود و خاکی است.

در حکایت دیگری، عبارت کنایی «دستگیری کردن» از یک سو می‌تواند دامنه مفهومی «یاری و امداد» و از سوی دیگر «گرفتن دست» را نمابرداری کند: «روزی شیخ مستی را دید افتاده، گفت: دست به من ده. گفت: ای شیخ، برو که دستگیری کار تو نیست. دستگیر بیچارگان خداست» (عطار، ۱۳۸۵: ص ۳۳۵). در این حکایت مرد مست سخن شیخ را به گونه‌ای مفهوم‌سازی می‌کند که با بافت زبانی و موقعیتی تناقض آشکار دارد. اگر طبق نظریه شناختی بپذیریم که کاربران زبان در روند تعبیر معنی پاره‌گفتارها از اطلاعاتی درباره چگونگی تعامل افراد در کنش‌های خاص اجتماعی بهره‌برداری می‌کنند که از مفروضات و ارزشهای پیشفرضی تجربیات عام اجتماعی ما سرچشمه گرفته‌اند (Coulson, 2001:p73)، درمی‌یابیم که مرد مست با تخطی خود در روند معناسازی و بیرون رفتن از بافت کلام شیخ پیشنهاد وی را رد می‌کند تا از یک سو به هیمنه و جایگاه وی، که خود و دیگران متشرعان را مصلحان و مددکاران اجتماعی می‌داند، خدشه وارد، و به او گوشزد کند که مددکار حقیقی و بی‌منت حق تعالی است و از سوی دیگر کرامت و عزت نفس خود را نشان دهد که به‌رغم افتادن در گناه و بیچارگی و ناتوانی حاصل از مستی، جز خداوند چشم امید به دست یاری دیگری ندارد.

در حکایت دیگری از منطق الطیر شخصیتی به نام «پاکدین» معنای کنایی یکی از واجبات فقهی احکام محتضر یعنی «رو به قبله کردن» را دستمایه معنی‌آفرینی قرار می‌دهد. اگر چه در فقه اسلامی آمده رو به قبله کردن محتضر بر هر مسلمان واجب است، مرد پاکدین «روی گرداندن» در معنای تحت‌اللفظی آن یعنی چرخاندن صورت میت به جهت قبله را عملی ریایی و دغلكارانه قلمداد می‌کند و معتقد است مقصود حقیقی از چنین حکمی در اسلام معنای کنایی روی گرداندن یعنی «متوجه کردن» به حق تعالی است که باید در ایام حیات آدمی و پیش از رسیدن موعد مرگ رخ دهد تا ثمر داشته باشد.

پاک دینی گفت مستی حيله‌جوی مرد را در نزع گردانند روی

پیش ازین این بی‌خبر را بر دوام
برگ ریزان شاخ بنشانی چه سود
هر که را آن لحظه گردانند روی
او جنب میرد، تو زو پاکی مجوی

(عطار، ۱۳۸۷:ص ۳۲۵)

گاه عطار خود به عنوان راوی حکایت از بازی زبانی یکی از شخصیت‌ها با یک عبارت کنایی درصدد تبیین نکته‌ای اخلاقی یا معرفتی برمی‌آید؛ مثلاً در حکایت زیر دزد فرزانه با خوردن تکه نانی از خانه‌ای که به قصد غارت به آن وارد شده بود به یاد می‌آورد که «نان و نمک کسی را خوردن»، آدمی را مرهون دیگری می‌کند و مانع از خیانت به وی می‌شود؛ پس تصمیم می‌گیرد بسرعت خانه را ترک کند. معنای کنایی «نان و نمک کسی را خوردن»، که طبق رویکردهای سنتی باید در واژگان ذهنی به صورت یکجا ثبت و ذخیره شود، یعنی به سبب متنعم شدن از کسی متعهد و ملزم به حفظ دوستی و وفای او شویم؛ اما دزد فرزانه معنای تحت‌اللفظی را هم نمابرداری می‌کند و عطار برای تبیین این مطلب، که بنده باید حَقگزار نعمت حق تعالی باشد از چرخش مفهومی بین این دو معنا بهره می‌جوید.

با رفیقی، شب‌روی فرزانه‌ای
ناگهی آن یارِ خود را گفت «زود
یار ازو پرسید ک «آخر، حال چیست؟
گفت «می‌کردم طلب تا هیچ هست
بر فراموشی نهادم در دهان
کاخر اینجا خورده شد نان و نمک
شد به دزدی، نیمشب در خانه‌ای
پای بیرون نه ازین خانه، چو دود»
نیست کس بیدار، پرهیزت ز کیست؟
پاره‌ای نانم مگر آمد به دست
چون بخوردم، یادم آمد در زمان
گر بداندیشی شوی رد فلک»

(عطار، ۱۳۸۶:ص ۳۹۱)

نظریه شناختی، علت بسیاری از تخطی‌های شناختی را در روند معناسازی نیت‌مداری این پدیده می‌داند. بر این اساس «مفاهیم در حافظه جاری» ساختارهای موقتی را تشکیل می‌دهند که بسته به عملکرد بافت، تجربه متأخر و نیت شرکت‌کنندگان می‌توانند تعابیر متفاوتی را از یک لفظ زبانی یکسان به دست دهد. پاره‌گفتارها بر اساس نیت تعاملی^{۲۸} یعنی اغراض شخصی و یا اجتماعی سخنگویان در ذهن آنها شکل می‌گیرد (Barsalou, 1987: p120)؛ بنابراین، حتی در طبیعی‌ترین شرایط بافتی نیز پاره‌گفتارهای زبان تحت شرایطی در بافتی تعاملی^{۲۹} عمل می‌کنند که سخنگویان در آن

— سازوکارهای معنی‌آفرینی در زبان عطار از منظر دستور شناختی لانگاکر (مطالعه موردی: ساختهای کنایی)

در سطحی از آگاهی نسبت به نیت یکدیگر به سر می‌برند؛ مثلاً وقتی کسی از مولانا می‌پرسد: «سلسله حضرت شما به کجا می‌رسد؟» با اینکه هیچ نوع ابهام بافتی یا معنایی وجود ندارد، مولانا با آگاهی از قصد گوینده، که پرسشگری از سلسله اسنادی است که شأن و جاهت سیاسی و اجتماعی مولانا و نسب وی را تأیید کند، پاسخی خارج از بافت و نامتناسب با تعبیر واژگانی کلام وی می‌دهد در حالی که مراد پرسشگر از «به جایی رسیدن» این است که شجره‌نامه شما به کجا منتهی می‌شود. مولانا با معنای کنایی عبارت یعنی «مقام و منزلت یافتن» بدو پاسخ می‌دهد و می‌گوید: «از سلسله کسی به جایی نمی‌رسد» (جامی، ۱۸۵۸: ص ۴۴۲)؛ یعنی حسب و نسب و تبار والا لزوماً منزلت نمی‌آورد.

در حکایت زیر نیز مرد گدا، که یک عمر عبارت «خدا بدهد...» را از زبان مردمانی می‌شنید که مرادشان معنای تحت‌اللفظی آن نبوده است بلکه با اراده معنای کنایی آن در مقام کنش‌گفتار^{۳۰} فقط گدا را از خویش می‌رانده و از او می‌خواسته‌اند که روزیش را به جای مردمان از خدا طلب کند، روز قیامت همین عبارت را البته این بار با معنای تحت‌اللفظی‌اش و به شیوه‌ای رندانه و همراه با گستاخی در پاسخ به حق تعالی به کار می‌برد و می‌گوید اکنون که زمان حسابرسی رسیده من باید آنچه را یک عمر به خدا حواله کردند، مطالبه کنم نه اینکه حق از من چیزی مطالبه کند.

آن گدایی چون برست از نان و آب	بعد مرگ او کسی دیدش به خواب
گفت «حق با تو چه کرد ای مهربان؟»	گفت «چون رفتم بر حق، گفتم: هان
پیشم آور تا چه آوردی مرا؟»	گفتم «آخر، من چه دارم ای خدا
قرب پنجه سال رفتم دربه‌در	راه پیمودم جهانی سربه‌سر
جمله می‌گفتند ای مرد گدا	نیست ما را نان، پدید آرد خدا!
مردمان نانم ندادندی بسی	با تو کردندی حواله هرکسی
چون حواله با تو آمد روز و شب	از گدایی می‌کنی چیزی طلب؟
جمله گفتندی خدا بدهد تو را	پس بده گر می‌دهی ای پادشا!

(عطار، ۱۳۸۶: ص ۴۵۶)

مطابق دستور شناختی، این واقعیت که افراد، ساختارهای دانش متفاوتی دارند، ممکن است به دسترسی و فعال شدن ظرفیتهای معناشناختی متفاوتی منجر شود (Evans, 2007:p14)؛ چنانکه در حکایت زیر واژگان «شیر» و «خوردن»، که در معنای حقیقی خود

به کار رفته‌است، عبارتهای کنایی «شیرخواره» و «دهان کسی بوی شیر دادن» را در ذهن عطار فعال می‌کند که هم از نظر لفظی مؤلفه‌های سازنده آن در حکایت یافت می‌شود و هم از نظر معنایی با مضمون مرکزی و هدف نهایی حکایت تناسب تام دارد.

شبی در خواب دید آن مرد بیدار	که ناگه بایزید آمد پدیدار
بدو گفتا که «ای شیخِ زمانه	چه گفتی با خداوند یگانه؟»
چنین گفت او که «امر آمد ز درگاه به	که ای سالک چه آوردیم از راه؟»
حق گفتم که «آوردم گناهت	ولی شرکت نیاوردم به راحت
به دنیا خورده بودم شربتی شیر	شیم درد شکم آمد گلوگیر
چو آن شب درد را آهنگ جان خاست	به دل گفتم که «خوردم شیر از آن خاست»
حقم گفتا که «می‌گویی که از راه	نیاوردم ترا شرکی به درگاه
بدین دعوی فراموش شد ای پیر	نیاوردیم شرک آخر شب شیر
چو تو از شرک درد از شیر دیدی	خطی در دفتر وحدت کشیدی
مکن دعوی وحدت آشکاره	که تو از شرک هستی شیرخواره
کجا بیند گل توحید جانت	که بوی شیر آید از دهانت؟»
تو وقتی در حقیقت بالغ آیی	که پاک از شیر خوردن فارغ آیی

(عطار، ۱۳۸۸: ص ۲۶۶)

بر اساس حکایت، شیرخوردن بایزید و علت دل درد را به جای اراده حق به خوردن شیر نسبت دادن بر ناقص بودن وی در اعتقاد به توحید دلالت می‌کند؛ از این رو با نمابرداری هر دو معنای تحت‌اللفظی و کنایی عبارتهای «شیرخواره» و «از دهان کسی بوی شیر آمدن» و با بهره‌بردن از استعاره مفهومی «سالک نوزاد است» و «سلوک رشد جسمانی است»، این مفهوم عرفانی را تبیین می‌کند که چنانکه آدمی در سیر تکامل جسمانی خود لازم است از مرحله شیرخوارگی به نوپایی و از نوپایی به کودکی و... تا بلوغ کامل برسد در مسیر اعتلای روحی نیز باید مراحل و درجاتی را پشت سر بگذارد. «تجزیه» معنایی هر عبارت کنایی در حکایت‌های عطار عملیاتی روی زبان و مجرای غنی برای شکل‌گیری بازی با کلمات و معناسازیهای خلاق است؛ به عبارت دیگر، شنونده تلاش می‌کند سهم هر یک از اجزای سازنده عبارت را در معنای کلی آن قضاوت کند (تجزیه‌پذیری معنایی) و با تحلیل دوباره معنایی، حوزه مفهومی گفتار را در راستای هدف بلاغی خود تغییر دهد. در حکایت ذیل وقتی از مجنونی که در

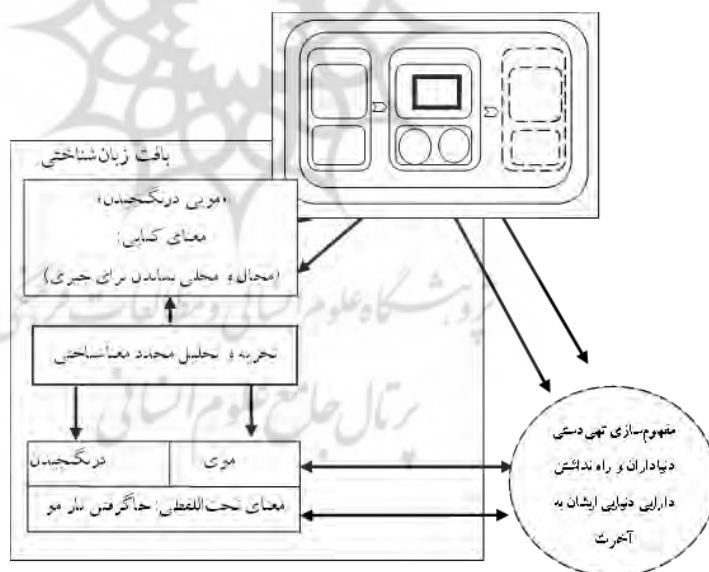
— سازوکارهای معنی‌آفرینی در زبان عطار از منظر دستور شناختی لانگاکر (مطالعه موردی: ساختهای کنایی)

گورستان مشغول کندن موهای مرده‌ای بود، علت کار وی را می‌پرسند در پاسخ می‌گوید این سر در این دنیای بزرگ جا نمی‌گرفته‌است (کنایه از اینکه پر از غرور و خودبزرگ‌بینی بوده یا به شخصیت بزرگی متعلق بوده است)؛ اما در زمان مرگ و در آخرت مجال و محلی برای هیچ چیز حقیری حتی به باریکی یک مو هم وجود ندارد.

کرد مجنونی به گورستان نشست
موی از آن سر پاک برمی‌کند زود
سائلی گفتش «چه می‌جویی ازین»؟
گفت «ای غافل! چرا گویی ازین»؟
می‌نگنجده‌ست این سر، در جهان
لیک مویی درنگنجد این زمان»

(عطار، ۱۳۸۶: ص ۴۱۲)

در حالی که دو عبارت «سر در چیزی نگنجدن» و «موی درنگنجدن» معنای کنایی دارند، اما معنای تحت‌اللفظی آنها مبنای سخن و عمل عاقل دیوانه‌نما در حکایت عطار قرار گرفته است. از هم‌گسیختگی طرحواره ساختی عبارت و تشکیل شبکه مفهومی جدید را می‌توان از دیدگاه فضای گفتمان جاری لانگاکر، دقیقتر تبیین کرد:

شکل ۴. فضای گفتمان جاری برای «می‌نگنجده‌ست این سر در جهان/ لیک مویی درنگنجد این زمان» از آنجا که «زبان در بافت آموخته و استفاده می‌شود» (Langacker, 1897:p155) در هر متن، واژگان در بافت زبانی قرار می‌گیرند که این بافت، ظرفیت معنایی آنها را به

کار می‌گیرد یا به بیان کلی‌تر با فعال کردن برخی شبکه‌های مفهومی خاص بر معنای آنها تأثیر می‌گذارد (Glaz, 2002: p215). بنابراین، واژگان هر متن متکی به بافت معنای کلی متن، معنا را «پذیرش» می‌کند. در حکایت ذیل عبارت «چهار تکبیر زدن» در دو سطح واژگانی و کنایی نمابرداری شده است. چهار تکبیر زدن همان نماز گزاردن بر جنازه اموات است که در فقه اهل سنت و جماعت چهار تکبیر دارد؛ اما در معنای کنایی چهار تکبیر زدن یعنی ترک کردن چیزی؛ چرا که مردمان بعد از گزاردن نماز بر جنازه با مرده وداع می‌کنند. در پس این بازی زبانی استعاره مفهومی «دنیا مردار بوگرفته است» قرار دارد که نخستین بار حضرت علی (ع) در نهج البلاغه آن را به کار برده است (أَقْبَلُوا عَلَيَّ جِيفَةً قَدْ أَفْضَحُوا بِأَكْلِهَا) (خطبه ۱۰۹).

شد به گورستان یکی دیوانه‌کیش	ده جنازه پیشش آوردند بیش
تا که بر یک مرده کردند نماز	مرده‌ای دیگر رسید از پی فراز
هر زمانی مرده‌ای دیگر رسید	تا یکی بردند، دیگر در رسید
مرد مجنون گفت «بر مرده نماز	چند باید کرد؟ کاری‌ست این دراز
کی توان بر یک‌به‌یک تکبیر کرد	جمله را باید کنون تدبیر کرد
هرچه در هر دو جهان دون خداست	بر همه تکبیر باید کرد راست»
بر در هر مرده‌ای نتوان نشست	چار تکبیری بکن بر هرچه هست

(عطار، ۱۳۸۶: ص ۲۳۷)

در بسیاری از حکایتها نمابرداری معنای تحت‌اللفظی عبارت کنایی، موجب واکنش دور از انتظار عارف و به دنبال آن توجه و شگفتی مخاطب می‌شود و بدین تربیت گسست در ساختار یکپارچه عبارت کنایی نوعی برجستگی معنایی و آشنایی‌زدایی کاربردشناختی رقم می‌زند تا کنایه دست‌فروسی که برای مخاطب همواره یک معنای کلیشه‌ای داشته، ارزش بلاغی جدیدی پیدا کند و در سطوح شناختی، اجتماعی و عاطفی اثرگذاری نو و دوچندان داشته باشد؛ به طور مثال وقتی پسر تازه درگذشته ابوسعید خراز در خواب به پدر خویش می‌گوید: «ای پدر، میان خود و حق تعالی یک پیرهن مگذار»، مراد وی به کنایه این است که اجازه نده هیچ حجاب و حائلی مانع قرب حق تعالی شود. ابوسعید ضمن دریافت معنای کنایی توصیه فرزندش با مفهوم‌سازی سخن وی در سطح تحت‌اللفظی شدت تأثیرپذیری خویش را از معنای نزدیک کنایه نشان می‌دهد و بر اساس همان معنای صورتی به عملی دست می‌زند که گرچه با بافت

— سازوکارهای معنی‌آفرینی در زبان عطار از منظر دستور شناختی لانگاکر (مطالعه موردی: ساخته‌های کنایی) منظورشناختی گوینده عبارت در تناقض است در ساخت حکایه معناساز است؛ چنانکه عطار می‌گوید: «سی سال بعد از آن بزیست که هرگز پیراهنی دیگر نپوشید» (عطار، ۱۳۸۵:ص ۴۲) یا در حکایت دیگری درباره ابراهیم ادهم آمده است: «چون نماز بگزاردی، دست بر روی خود باز نهادی. گفتمی «می ترسم، نباید که به رویم باززنند» (عطار، ۱۹۰۵، ج ۱:ص ۹۵). در این حکایت، عطار با بهره‌گیری خلاقانه از کنایه «به روی کسی باززدن» و سازوکارهای شناختی گونه‌گون، فضای گفتمان جاری پویایی خلق می‌کند. تغییر نامبرداری از معنای کنایی (رد کردن) به معنای تحت‌اللفظی (زدن فیزیکی) توسط ابراهیم ادهم، نشان‌دهنده تجزیه‌پذیری معنایی گسرنده این عبارت است. این تغییر نما، نگاشت مفهومی بین حوزه مبدأ (زدن فیزیکی) و حوزه مقصد (رد عمل عبادی) را فعال می‌کند که با مجاز مفهومی «روی» به عنوان نماد کل وجود انسان تقویت می‌شود. فرایند پردازش معنا در این فضای گفتمانی با خروج از معنای متعارف کنایه و تمرکز بر معنای لفظی، مفهوم عمیق خوف و رجا را در عرفان به شکلی ملموس بیان می‌کند. این شیوه معناسازی با جهان‌بینی عرفانی همسو است که در آن، حقیقت نه ثابت، بلکه تجربه‌ای پویا و در حال تجلی است. عطار با این روش، نه تنها مفهوم ترس از عدم قبولی اعمال را به شکلی عینی ارائه می‌کند، بلکه خواننده را به تأمل عمیق‌تر در ماهیت عبادت و رابطه انسان با خداوند فرا می‌خواند.

۵. نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف واکاوی سازوکارهای شناختی دخیل در تولید و درک عبارات کنایی در حکایات عطار و تبیین چگونگی خوانش غیرمتعارف کنایات در راستای معنی‌آفرینی عرفانی انجام شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که فرایند معناسازی خلاقانه کنایات در زبان عرفانی عطار را می‌توان در قالب یک الگوی مفهومی چندلایه توصیف کرد که از چهار لایه اصلی تشکیل شده است:

۱) لایه ورودی: در لایه ورودی، عناصری چون کنایه به عنوان «عبارت زبانی»، بافت گفتمانی به مثابه «فضای گفتمان جاری»، و دانش پیشین، که دربرگیرنده «زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و عرفانی» است، نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری اولیه فرآیند معناسازی ایفا می‌کنند. این عناصر ورودی، زمینه‌ساز

فعال‌سازی ساختارهای شناختی گونه‌گونی می‌شود که در لایه دوم الگو قرار دارد.

۲) **لایه سازوکارهای شناختی:** این لایه دربرگیرنده فرایندهایی چون تجزیه‌پذیری و ترکیب‌پذیری معنایی، چرخش نمابرداری از معنای تحت‌اللفظی به کنایی یا بالعکس، استعاره و مجاز مفهومی و آمیختگی مفهومی است که در زبان عرفانی عطار به شکلی هنرمندانه و پیچیده به کار گرفته شده‌است و امکان فراروی از معانی متعارف و دستیابی به لایه‌های عمیق‌تر معنایی را فراهم می‌آورد.

۳) **لایه پردازش:** شامل مراحل تشخیص وجوه لازمی و ملزومی کنایه، خروج هدفمند از بافت مورد نظر گوینده، ایجاد ارتباط بین معنای ظاهری و کنایی و بازتفسیر معنا در چارچوب گفتمان عرفانی. این مرحله، نقطه تمایز اصلی رویکرد عطار در مقایسه با رویکردهای سنتی به کنایه است.

۴) **لایه خروجی و بازخورد:** شامل معنای نوآورانه و خلاقانه، کارکردهای تعلیمی-عرفانی، تأثیر بر فضای گفتمان جاری، و غنی‌سازی دانش پیشین مخاطب. این لایه نشان می‌دهد که فرایند معناسازی خلاقانه در زبان عطار، نه تنها به تولید معانی بدیع منجر می‌شود، بلکه بر کل فضای گفتمانی و دانش زمینه‌ای مخاطب نیز تأثیر می‌گذارد.

این الگو مفهومی نشان می‌دهد که در زبان عرفانی عطار، معنا نه امری ثابت و از پیش موجود، بلکه محصول تعاملی پیچیده میان عناصر زبانی، شناختی و عرفانی است. عطار با بهره‌گیری هوشمندانه از ظرفیتهای معنایی و کاربردشناختی کنایات به خلق فضایی چندبعدی و پویا در زبان عرفانی دست می‌زند.

کارکردهای این خوانش خلاق در تعلیم عرفانی عطار را می‌توان در سطوح مختلف مورد بررسی قرار داد: در سطح اول، این رویکرد امکان نقد گفتمانهای رایج دینی و اجتماعی را فراهم می‌آورد. عطار با بازیهای زبانی خود، ساختارهای فکری متصلب را به چالش می‌کشد و زمینه را برای بازاندیشی در مفاهیم بنیادین فراهم می‌کند. در سطح دوم، این رویکرد امکان بیان مفاهیم پیچیده عرفانی به زبانی ساده و تأثیرگذار را ایجاد می‌کند. عطار با استفاده از کنایات آشنا و ملموس، پلی میان تجربه روزمره و معرفت

— سازوکارهای معنی‌آفرینی در زبان عطار از منظر دستور شناختی لانگاکر (مطالعه موردی: ساختهای کنایی)

عرفانی می‌سازد. در سطح سوم، این شیوه بیان باعث ایجاد شگفتی و جلب توجه مخاطب به ظرایف معنایی زبان می‌شود که خود زمینه‌ساز تأمل عمیقتر در مفاهیم عرفانی است.

این پژوهش نشان می‌دهد که رویکرد شناختی به تحلیل زبان عرفانی می‌تواند به فهم عمیقتر ارتباط بین زبان، اندیشه و تجربه عرفانی کمک کند. این رویکرد با نشان دادن پویایی و انعطاف‌پذیری مفاهیم عرفانی در بافتهای مختلف، امکان درک بهتری از ماهیت سیال و چندوجهی تجربه عرفانی را فراهم می‌آورد. محدودیتهای این پژوهش شامل تمرکز بر آثار یک عارف (عطار) و محدودیت در تعداد نمونه‌های مورد بررسی است. برای غنای بیشتر این حوزه مطالعاتی، پیشنهاد می‌شود در پژوهشهای آینده، این رویکرد تحلیلی به آثار دیگر عرفا گسترش یابد و مقایسه‌ای جامع بین شیوه‌های معناسازی در آثار عرفانی مختلف صورت گیرد. در مجموع، این پژوهش نشان می‌دهد که تحلیل شناختی میراث زبانی صوفیانه و فرایند مفهوم‌سازی واحدهای واژگانی در حکایات عرفانی، امکانی علمی برای شناخت دقیق‌تر بینش عرفانی فراهم می‌آورد. این رویکرد نه تنها به درک بهتر زبان عرفانی کمک می‌کند، بلکه می‌تواند افقهای جدیدی را در مطالعات زبانشناختی متون عرفانی بگشاید و زمینه‌ساز پژوهشهای بین‌رشته‌ای در حوزه‌های زبانشناسی شناختی، عرفان‌پژوهی و مطالعات فرهنگی شود.

پی‌نوشت

1. Principle of Compositionality
2. lexical access and parsing
3. constructivist accounts
4. Background knowledge and contextual information
5. idiomatic expressions
6. symbolic structures
7. usage event
8. utterance
9. Conceptualization
10. CDS :Current Discourse Space
11. speaker=S
12. H=hearer
13. ground
14. Content objective
15. Analysability
16. Compositionality
17. Idioms
18. Information
19. Coding
20. Message
21. Decoding
22. Interpretation
23. Laval, V
24. Moon, R
25. Compositionality
26. Profiling
27. Profile
28. interactional goals
29. interactive context
30. Speech act

فهرست منابع

- ابن قتیبه؛ (۱۹۷۳) *تأویل مشکل القرآن*؛ تحقیق احمد صقر، الطبعة الثانية، القاهرة: دار التراث.
- ابی هلال العسكري؛ (۱۳۱۹ق) *الصناعتین و الكتابه و الشعر*؛ مطبعة محمود بك الكائنه فی جاده ابی السعود فی الاستانه العلیه.
- اونز، وی ویان و گرین، ملانی؛ (۱۴۰۰) *الف-ب زبان‌شناسی شناختی [۱]*؛ ترجمه جهان‌شاه میرزاییگی، تهران: آگاه.
- تصدیقی، سمیه؛ (۱۴۰۰) «بررسی تطبیقی استعاره شناختی عشق در مثنوی‌های عطار و مثنوی مولانا». *دوفصلنامه بلاغت کاربرد و نقد بلاغی*. ۶(۱)، ص ۳۴-۱۱.
- تفتازانی هروی، سعدالدین مسعود؛ (۱۴۰۷ ق) *المطوّل فی شرح تخلص المفتاح*. قم: کتابخانه مرعشی نجفی.
- جامی، عبدالرحمن بن احمد؛ (۱۸۵۸) *نفحات الأنس*؛ کلکته: مطبعه لیبی.
- الجرجانی النحوی، عبدالقاهر؛ (۱۳۶۶ق) *دلائل الاعجاز*؛ تصحیح السید محمدرشید رضا، الطبعة ثالته، مطبعه المنار.
- رفایی قدیمی مشهد، رضا و غلامحسین زاده، غلامحسین؛ (۱۴۰۱) «بررسی کاربرد مقوله‌های دستور شناختی در تحلیل شیوه روایت اشعار فارسی»؛ *دوفصلنامه روایت‌شناسی*، س ۶، ش ۱۱، ص ۱۴۳-۱۸۴.
- زاید، علی‌عشری؛ (۲۰۰۴) *البلاغه العربیة تاریخها مصادرهما مناهجها*؛ القاهرة، مکتبه الآداب. سراج، اشرف و پناهی، مهین؛ (۱۴۰۰) «بررسی مفهوم «وقت» در متون صوفیانه از دیدگاه معنی‌شناسی شناختی»؛ *مطالعات عرفانی*، س ۱۷، ش ۲، ص ۲۳۳-۲۵۰.
- عباسی، زهرا؛ (۱۳۹۷) «استعاره مفهومی عشق و خوشه‌های معنایی مرتبط با آن در تذکره الاولیای عطار»؛ *پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)*، ۲؛ ص ۱۱۷-۱۴۶.
- عضوآمینیان، نگار؛ قوام، ابوالقاسم و اشرف امامی، علی؛ (۱۴۰۰) «معنی‌شناسی شناختی عدم در معارف بهاء‌ولد»؛ *مجله ادیان و عرفان*، س ۵۴، ش ۲، ص ۳۸۷-۴۰۴.
- عطار، شیخ فریدالدین؛ (۱۳۸۹) *اسرارنامه*؛ مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
- عطار، شیخ فریدالدین؛ (۱۳۸۸) *الهی‌نامه*؛ مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
- عطار، محمدبن ابراهیم؛ (۱۳۸۵) *تذکره الاولیاء*؛ با استفاده از نسخه نیکلسن چاپ لیدن، بامقدمه قزوینی، تهران: صفی‌علیشاه.

- سازوکارهای معنی‌آفرینی در زبان عطار از منظر دستور شناختی لانگاکر (مطالعه موردی: ساختهای کنایی)
- عطار، محمدبن ابراهیم؛ (۱۳۸۶) *مصیبت‌نامه*؛ مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
- عطار، محمدبن ابراهیم؛ (۱۳۸۷) *منطق الطیر*؛ مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
- همایی، جلال‌الدین؛ (۱۳۶۳) *فنون بلاغت و صناعت ادبی*؛ چاپ دوم، تهران: توس.
- Barsalou, L. W. (1987) The instability of graded structure: Implications for the nature of concepts. In U. Neisser (ed.), *Concepts and Conceptual Development: Ecological and Intellectual Factors in Categorization*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 101-140.
- Carter, R. & McCarthy, M. (1987) *Vocabulary and Language Teaching*, London: Longman.
- Coulson, Seana, and Marta Kutas. (1988) "Getting it: Human event-related brain response to jokes in good and poor comprehenders". In *Neuroscience Letters*, 316: 71-74.
- Evans, Vyvyan; and Melanie Green (2006) *Cognitive Linguistics: an Introduction*. Edinburgh University Press.
- Evans, Vyvyan (2007) "Towards a cognitive compositional semantics: An overview of LCCM theory". In *Further insights into Semantics and Lexicography*, edited by Ulf Magnusson, Henryk Kardela, and Adam Glaz, 11-43. Wydawnictwo UMCS.
- Gibbs, Raymond, and Nandini Nayak (1989) *Psycholinguistic studies on the syntactic behavior of idioms*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Gibbs, Raymond (2012) "Articles, Context and Cognition". In *Words in Contexts: from Linguistic Forms to Literary Functions*, edited by Przemysław Ozowski and Anna Włodarczyk-Stachurska, 83-90. Technical University of Radom.
- Gibbs (2010) "Stability and variation in linguistic pragmatics". In *Pragmatics and Society*, 1; 32-49.
- Glaz, Adam (2002) *The Dynamics of Meaning: Explorations in the Conceptual Domain of Earth*. Lublin: Maria Curie-Skłodowska University Press.
- Keyser, B & Bly, B. M. (1999) "Swimming against the current: Do idioms reflect conceptual structure?", *Journal of Pragmatics*, 31: 1559-1578.
- Langacker, R. W. (1987) *Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Langacker (2008) *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.

-
- Langacker, R. (1991) *Foundations of Cognitive Grammar, Volume II*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Laval, V. (2003) Idiom comprehension and metapragmatic knowledge in French children. *Journal of Pragmatics*, 35, 723-739.
- Moon, R. (1998) *Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach*. Oxford: Clarendon.
- Nunberg, G., Sag, I. A., & Wasow, T. (1994) Idioms. *Language*, 70, 491-534.
- Turner, M. (1991) *Reading Minds: The Study of English in the Age of Cognitive Science*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

